

ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ “İNSAN VE ONUN UZUVLARI İLE İLGİLİ BİLMECELERİN” KÜLTÜRDİLBİLİMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Ezgi Oya MALKOÇ*

Özet: Dil, düşünceyi hem oluşturur hem de biçimlendirir. Sözlü ve yazılı hafızayı oluşturarak insanların geçmiş, şimdi ve gelecekları arasında bağlantı kurar. Kimi zaman ses, kimi zaman anlam açısından bireysel ve toplumsal özellikleri ortaya çıkarabilen dilin bu özelliklerinden dolayı bugüne kadar pek çok tanımı yapılmıştır. Dilin bileşenlerinden biri olan anlam toplumun kültür ve düşüncesine göre hem şekillenebilir hem de şekillendirilebilir. Çoğu zaman kelimelerin anlam değerleri onu kullanan toplumların kullanım şekline ve kullanım sıklığına göre değişebilmektedir.

Sözlü geleneğin bir parçası olan bilmecelerde geçen mitolojik unsurlar, çeşitli inançlara göre varılan yargılar o toplumun kültürel yapısını ve düşünce dünyasını yansıtır. Bilmeceler toplumsal iletişim ve eğlence aracı olarak kullanıldığından, toplumun sosyal yapısı hakkında bize bilgiler vermektedir. Bu bilgiler ışığında Özbek Türkçesindeki insan ve onun uzuvları ile ilgili bilmecelerde kullanılan dil yapısı, sözcük seçimi ve anlatım biçimleri incelenerek söz konusu toplumun kültürel değerleri ve yaşam tarzı hakkında çeşitli tespitlerde bulunulacaktır. Bu açılardan bakıldığında insan ve onun uzuvlarıyla ilgili bilmecelerin incelenmesinin hem dilbilim hem de kültürel antropoloji açısından zengin veriler sunacağı düşünülmektedir. Bu şekilde dilin anlamsal süreçlerindeki değişime ve toplumsal ilişkilerine dair ipuçları saptanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Bilmece, Dilbilim, İnsan Uzuvları, Kültürdilbilim, Özbek Türkçesi.*

An Investigation of “Riddles about Human and His Parts” in Uzbek Turkish from the Perspective of Cultorlinguistics

Abstract: Language both creates and shapes thought. It creates connections between people's past, present and future by creating verbal and written memory. Many definitions have been made to date due to these features of language, which can reveal individual and social characteristics, sometimes in terms of sound and sometimes in terms of meaning. Meaning, which is one of the components of language, can both be shaped and shaped according to the culture and thought of the society. Most of the time, the meaning values of words can vary depending on the usage style and frequency of use of the societies that use them.

Mythological elements in riddles, which are a part of oral tradition, and judgments made according to various beliefs reflect the cultural structure and world of thought of that society. Since riddles are used as a means of social communication and entertainment, they give us information about the social structure of the society. In the light of this information, various determinations will be made about the cultural values and lifestyle of the society in question by examining the language structure, word choice and expression styles used in riddles about humans and their limbs in Uzbek Turkish. From these perspectives, it is thought that examining the riddles about humans and their limbs will provide rich data in terms of both linguistics and cultural anthropology.

From these perspectives, it is thought that examining the riddles about humans and their limbs will provide rich data in terms of both linguistics and cultural anthropology.

In this way, clues about the change in the semantic processes of the language and its social relations will be tried to be determined.

Key Words: *Riddle, Linguistics, Human Parts, Culturallinguistics, Uzbek Turkish.*

Giriş

Duygularımızın ve düşüncelerimizin biçimlenmesinde etkili olan sözcükleri dil aracılığıyla ifade ederiz. Toplumun ortak malı olan dil aynı zamanda sözlü ve yazılı olarak iki koldan gelişen kültürün gelecek nesillere taşınmasında en büyük pay sahibidir. Toplumların kültürel birikimine etki eden türlü olaylar neticesinde gelişen halk kültürü ise bu paydanın en büyük bileşenidir.

Zamanın derinliklerinden mekânın genişliğine doğru yayılmış zengin bir dil olan Türkçe, ayrı ayrı şiveler şeklinde dallanmıştır. Yapılar zaman içerisinde anlam değişmesine uğrasa da Türk dili bir kökten gelip bir gövdeden çıkmıştır. Türkçenin bir kolu olan Özbek Türkçesinde sözlü halk kültürünün temel taşı olan bilmeceler de Türk dilinin hem geçmişi hem bugünü arasında köprü kurarak söz konusu lehçenin gelişimine önemli katkılar sunmuştur.

* Ardahan Üniversitesi, ezgiyamalkoc@ardahan.edu.tr.

Bu çalışmada Özbek Türkçesi bilmecelerinde “insan ve onun uzuvları ile ilgili bilmeceler” tespit edilerek kültürdilbilimi açısından incelenmiş ve söz konusu sözcüklerin toplumun sözlü kültür öğeleriyle olan ilişkisi belirlenmeye çalışılmıştır.

Anlam ve Söz Varlığı

Dil, bir toplumdaki insanların birbirleriyle anlaşmalarını sağlayan bir iletişim aracı olarak hayatımızın her döneminde mevcuttur. İnsanlar konuştuğu dili doğduğundan itibaren hazır bir şekilde bulur. Ancak dili doğuştan bilmez. Dil öğrenme yetisiyle doğduğu için zamanla etrafındaki hareketleri, sesleri anlamlandırmaya ve taklitler yoluyla dilselleştirmeye başlar. Bu süreç kişinin bulunduğu toplumun kurallarına göre şekil alır. Söz varlığının oluşması bu şekilde gerçekleşir.

İnsan içinde bulunduğu toplumu dilsel biçimlerle, sanatsal imgelerle yani göstergelerle yorumlar. Üyesi olduğu toplumun kültürünü yansıtan bu kültürel değerleri yorumlamadan bir şey bilemez. Aksan’a göre hem insan hem içinde iletişimde bulunduğu her şey bir göstergedir (Aksan, 2016: 169). Toplumun geçmişinden getirdiği soyut kültürel mirası vardır. İnsanlar dil yoluyla bu kültürü geliştirerek gelecek miraslarla aktarır. Bu açıdan kültürü bir göstergibilim olarak düşünmek gerekir. Bu aktarımı yapan insanların sağlıklı iletişim kurabilmeleri ve çevrelerinde meydana gelen olayları anlamlandırabilmeleri de göstergeler kanalı ile sağlanmaktadır ve bu hali ile göstergeler dilin söz varlığını meydana getiren anlamlı öğelerdir. Söz

Toplumların somut ve soyut kültür miraslarını yansıtan söz varlığı dillerin tarihsel sürecine kaynaklık etmesi bakımından önemlidir. Toplumlar maddi ve manevi kültür öğelerinin tamamını dilleri aracılığıyla başka toplumlara aktarmaktadırlar. Bu sebeple dilin sürdürülebilirliğini gösteren en temel araçlardan birisi söz varlığıdır. Söz varlığı incelemeleri ile dilin tarihî gelişim seyri incelenebilmekte, ses, biçim ve anlam özelliklerinin uğramış olduğu değişim gözlemlenebilmektedir.

Bir dilde var olan sözler o toplumun kültürel zenginliğinin bir sonucudur. Dili geniş coğrafyalarda kullanan milletlerin geniş medeniyetler kurdukları düşünülmektedir. Türk dili de kültürel zenginliğini yaşadığı coğrafyadan, dini inançlardan, komşu topluluklardan beslenerek edinmiştir. Zengin bir kültür alt yapısı olan Türk dilinin geçmişi ve geleceği arasındaki bağın öğrenilmesi kültürün sürdürülebilirliğinin saptanması açısından önemlidir.

Herhangi bir düşüncenin yazı ya da söz yolu ile meydana gelmiş hali olan söz, dilin gösteren boyutunu işaret etmektedir. Gösterge bu hali ile “*kendi dışında bir şey gösteren her türlü nesne, varlık ya da olgu: özel olarak dilsel bir gösterenle bir gösterilenin birleşmesinden doğan birim*” (Buran 2002:9) şeklinde adlandırılmaktadır. Dilin ana kaynağını meydana çıkaran göstergeler insan zihnine toplumsal olarak anlamlana sahip olarak kodlanmış sembollerden ve bu sembollerin insan bilincinde anlamlandırılmasından meydana gelmektedir. Sembol olarak görülen sözcükler “*nesnelere, kişilerin ve olayların kendileri değil, onları temsil eden soyut sembollerdir*” (Gökçe 2001:93). İnsanların sağlıklı iletişim kurabilmeleri ve çevrelerinde meydana gelen olay/olguları anlamlandırabilmeleri göstergeler kanalı ile sağlanmaktadır ve bu hali ile göstergeler dilin söz varlığını meydana getiren anlamlı öğelerdir. Söz, “*bir düşünceyi eksiksiz olarak anlatan kelime dizisi, bir veya birkaç heceden oluşan ve anlamı olan ses birliği*” olarak adlandırılmaktadır. Sözcük ise, “*anlamlı ses veya ses birliği*” ya da “*ses dilinde belli anlamı ya da tümce kuruluşunda görevi bulunan anlatım aracı*” olarak tanımlanmaktadır. Söz varlığı kavramı ise, “*kelime hazinesi, kelime serveti, kelime dağarcığı, sözcük varlığı, sözcük dağarcığı, sözcük serveti, sözcük gömüsü, vokabüler, kelime kadrosu vb.*” anlamları karşılayabilmektedir (Baş ve Karadağ 2012:81). Yukarıdaki bilgilerden de hareketle dikkat edilmesi gereken husus, bir dilde yer alan sözcüklerin toplamının o dilin sadece söz varlığı olmadığıdır. Bir dilin söz varlığı olarak aynı zamanda kalıplaşmış sözler, terimler, atasözleri ve bilmeceler de söz varlığının bütününe teşkil etmektedir (Aksan 2004:7).

Toplumlar maddi ve manevi gelenek, görenek ve kültür öğelerinin tamamını dilleri aracılığıyla gelecek nesillere aktarmaktadırlar. Bir dilde kültür ögesi durumunda yer alan atasözleri, deyimler ve bilmeceler millet kültürünün zenginliği ile doğru orantılıdır. Ayrıca bilmeceler milletlerin kültürel gelişimine işaret etmesi bakımından da son derece önemlidir.

Çalışmada tespit edilen Özbek Türkçesindeki insan ve onun uzuvlarıyla ilgili bilmeceler aşağıda verilmiştir.

İnsan ve Onun Uzuvarı ile İlgili Bilmeceler

- Tãm üstidä qoş çirâq (köz).
Dam üstünde bir çift çerağ (göz).
- Kündüzi yanär,
Kéçäsi sönär (köz).
Gündüz yanar,
Gece söner (göz).
- Åhurdä åla buzâq oynäydi (köz).
Yalakta ala buzağı oynuyor (göz).
- Qoş indä qoş siçqân oynäydi (köz).
Bir çift inde bir çift sıçan oynuyor (göz).
- Ålä kâbutär?
Tâpilmas gävhar (köz).
Ala güvercin?
Bulunmaz cevher (göz).
- İkki åğayni bir-birini körmäydi (köz).
İki kardeş birbirini göremez (göz).
- Qariçdän yaqın,
Åsmândän uzâq (köz).
Karıştan yakın,
Gökyüzünden uzak (göz).
- İkki qoşni, ikki dost,
Yanmä-yan turişadi.
Yığlässä birgä yığläb,
Bärävär külişadi (köz).
İki komşu, iki dost,
Yan yana dururlar,
Ağlasalar birlikte ağlayıp, Beraber gülüşürler (göz).
- Quşdän ildäm uçär,
Qârä yérniñ bağrin téşär (köz).
Kuştan hızlı uçar,
Kara toprağın bağrını deler (göz).
- Däryaniñ näryağidä bir top yılqı,
Béryağidä bir top yılqı,
Tépişär ékän-dä qâpişär ékän (köz bilän kirpik).
Deryanın öbür yanında bir top yılqı,
Bu yanında bir top yılqı,
Tepişir iken de kavuşur imiş (göz ile kirpik).
- Ätrâfi çäkäläkzâr,
Ortasi yaruğ yulduz (köz bilän kirpik).
Etrafı sarmaşık bağı,
Ortası parlak yıldız (göz ile kirpik).
- Bir qudukniñ başidä qırq qız,
Häm qâpişär, häm tépişär (köz bilän kirpik).

- Bir kuyunun başında kırk kız,
Hem kapanırlar hem tepişirler (göz ile kirpik).
- Aynäm üsti qâpqâqli,
Ätrâfləri çäçâqli (köz bilän kirpik).
Aynam üstü kapaklı,
Etrafları püsküllü (göz ile kirpik).
 - Kündüz tayaqlaşär,
Kéçäsi quçâqlaşär (kirpiklär).
Gündüz dikleşirler,
Gece kucaklaşirler (kirpikler).
 - Bir töbädä yétti téşik (baş, ağız, burun, köz və qulâq).
Bir tepede yedi delik (baş, ağız, buurun, göz ve kulak).
 - Ğaznädır, tolmäs,
Bir kün boş bolmäs,
Boş qâlsä, turmäs,
Usız cân bolmäs (ağız).
Hazinedir, dolmaz,
Bir gün boş olmaz,
Boş kalsa, durmaz,
Onsuz can olmaz (ağız).
 - Çéläkçä içidä balıqçä (ağız, til).
Fanus içinde balık (ağız, dil).
 - Kiçkinä âxurçä,
İçi tölä mıxçä (ağız, tiş).
Küçücük yalak,
İçi dolu çivicik (ağız, diş).
 - Sandıq tölä âq sädäf (ağız, tiş).
Sandık dolusu ak sedef (ağız, diş).
 - Ağıl tölä âq eşäk,
Üstidä körpä-töşäk (ağız, tiş).
Ağıl dolu ak eşek,
Üstünde yorgan, döşek (ağız, diş).
 - Birvüyim bår tüynüksiz,
İçi tölä yulduz (ağız, tiş).
Bir evim var kubbesiz,
İçi dolu yıldız (ağız, diş).
 - Qârangi içidä ottiz sädäf (ağız, tiş).
Karanlık içinde otuz sedef (ağız, diş).
 - Örä,
Örä başidä şörä (ağız, moylâv, saqâl).
Çukur,
Çukur başında püskül (ağız, bıyık, sakal).
 - Örä,
Öraniñ yuqârırâğı şörä,
Şöräniñ yuqârırâğı bulâq,
Bulâqniñ yuqârırâğı çirq,
Çirâqniñ yuqârırâğı qalâm,
Qalâmniñ yuqârırâğı çängäl (ağız, moylâv, burun, köz, qâş, saç).
Çukur,
Çukurun yukarısı püskül,

Püskülün yukarısı pınar,
Pınarın yukarısı çerağ,
Çerağın yukarısı kalem,
Kalemin yukarısı çengel (ağız, bıyık, burun, göz, kaş, saç).

- Bir oçaqqa beş kâsâv (ağız, beş, barmâq).
Bir ocağa beş küskü (ağız, beş parmak).
- Hây biz édik biz édik,
Ottiz ikki qız édik,
Bir taxtägä tizildik,
Birär birär üzildik (tiş).
Hey biz idik biz idik,
Otuz iki kız idik,
Bir tahtaya dizildik,
Birer birer üzüldük (diş).
- Témir qorgân içidä,
Qızıl tâyçâq oynaydi (til).
Demir korgan içinde,
Kızıl tay oynuyor (dil).
- Bêş âgayni yaş édi,
İçidä biri bâş édi (barmâqlär).
Beş kardeş genç idi,
İçinden biri baş idi (parmaklar).
- Bir âtädän bêş oğıl (qol, barmâqlär).
Bir babadan beş oğul (el, parmaklar).
- Bêştä bâtir,
Ârqasi yaltir (tirnâq).
Beş bahadır,
Arkası parlak (tırnak).
- İkki âtim bâr,
Bir-biridän çâpâgân (âyaq).
İki atım var,
Birbirinden yüğrük (ayak).
- Üstidä ikki dârçä,
Ortäsidä bir kündä (burun).
Üstünde iki dal,
Ortasında bir kök (burun).
- Qırlı tâgdän qızıl köyläklı qız
yümäläb tüşdi (burun qâni).
Kırlı dağdan kırmızı gömleklı kız
Yuvarlanıp düştü (burun kanı).
- Bir têsikdä hämmä âläm (qulâq).
Bir delikte bütün alem (kulak).
- Üy üstidä sârä yay (qâş).
Ev üstünden en güzel yay (kaş).
- Bükdim bükdim,
Arıqdän u yaqqa taşlädim (sâç örimi).
Büktüm büktüm,
Arktan o tarafa attım (saç örgüsü).
- Tég désäm, tégmäydi,

Təgmä désäm, tégädi (läb).
“Değ” desem değmiyor,
“Değme” desem değiyor (dudak).

Sonuç ve Değerlendirme

Özbek Türkçesindeki insan ve onun uzuvlarıyla ilgili bilmeceler kültürdilbilimsel açıdan incelendiğinde, bilmecelerin Türk kültürünün ve dil yapısının temel özelliklerini yansıttığı görülür. Türk kültüründe simgesel olarak da önemli bir yere sahip olan bilmeceler, halkın kendi arasında iletişime geçmek için kullandığı bir araç olarak belirlenmiştir. Özellikle kapalı toplumlarda insanların açıkça söylemekten çekindikleri gerçekleri bilmeceler yoluyla oyuna çevirerek karşı tarafa aktardıkları da düşünülmektedir. Sembolik bir anlatı özelliği kazanan bilmeceler mitolojiye ait unsurları da içinde barındırmaktadır. İnsan ve onun uzuvlarıyla ilgili bilmecelerin çıkış amaçlarının insanların kendilerini keşfetme merakı üzerine kurulduğu yapılan çalışmada vurgulanmıştır. Özbek toplumunun bilmeceleri oluştururken teşbih sanatından yararlanarak insanları tasvir ettikleri görülmüştür. Yapılan çalışmada bilmecelerin temel amacının insanların kendilerini daha fazla tanımak olduğu görülmektedir.

Tespit edilen bilmeceler de anlatımın net ve kesin ifadelerle belirginleştiği ve böylece vurgulanan unsurların insan aklında daha kolay yer edebilecek yapıda olduğu belirlenmiştir. Anlatılarda özellikle benzetme sanatından faydalandığı ve mecazlı anlatımın da belirginleştiği görülmektedir. Bilmeceler de ayrıca insan bedeniyle ilgili özelliklerinin açık bir şekilde ifade edildiği de görülmektedir.

Sonuç olarak Özbek Türklerinin zengin bir halk kültürüne sahip olduğu, maddi kültür öğeleri dışında yaşayan halk kültürü ürünlerinin toplumda önemli bir yere sahip olduğu saptanmıştır. Çalışmaya konu edilen insan ve onun uzuvlarıyla ilgili bilmeceler Özbek kültüründe kullanılan unsurların sadece bir kısmıdır. Bu çalışma ile Özbek Türklerinin halk kültürü ve kültür dil ilişkisi bağlamında nasıl bir yol izlediği saptanmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Aksan, D. (2015). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim. Türk Dil Kurumu.
Baş, B. & Karadağ, Ö. (2012). Söz Varlığı Üzerine Yurt Dışında ve Türkiye’de Yapılan Temel Araştırmalar. Milli Eğitim Dergisi, 42: 81-105.
Çolak, G. (2020). Toplumdilbilimi Toplumsal Cinsiyet ve Dil. Bilge Kültür-Sanat.
Demirci, K. (2020). Dilin Sosyokültürel Hâlleri Toplumsal Dilbilim Referans Kitabı. Paradigma Akademi.
Gökçe, O. (2001). İletişim Birimine Giriş. Turhan.
Günay, V. D. (2016). Kültürbilime Giriş: Dil, Kültür ve Ötesi. Papatya Bilim. İmer, K. (1990). Dil ve Toplum. İstanbul: Gündoğan.
König, G. Ç. (1992). Dil ve Cins: Kadın ve Erkeklerin Dil Kullanımı”. Dilbilim Araştırmaları, 3: 25- 36.
Labov, W. (1982). Dilin, Toplumsal Bağlamı İçinde İncelenmesi. (Çev. Veysel Kılıç). Dilbilim Seçkisi (Edt. Doğan Aksan) Türk Dil Kurumu, 163-187.
Şimşek, B. (2006). Kadınlararası Konuşma Sürecinde Toplumsal Cinsiyetin Dil Üzerinden Sergilenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Teke, T. (2020). Özbek Türklerine Ait Destanlarda Kadın İmgeleri Üzerine Değerlendirmeler. IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, 8: 160-177.
Tekin, F. (2008). Özbek bilmeceleri. Elik Yayınları.
Uğurtürk, Ş. (2021). Özbek Atasözlerinin Konuları Açısından Sınıflandırılması Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Vardar, B. vd. (2007). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. Multilingual.
Yusupova, N. (2018). Türkçe-Özbekçe Sözlük. Türk Dil Kurumu.